॥ श्रीः ॥

भारतीयदेशभक्तचरितम्

(द्वितीयो भागः)

१. श्रीविवेकानन्द चरितम्

Sahityalankara

K. S. NAGARAJAN, B. Sc.

अमृतवाणी.

१९४७.

BY THE SAME AUTHOR

Sri Sitaswayamvaram

(A Mahakavya in Sanskrit)

Stothra Muktaphalam

(A Compilation of Benedictory Verses)

Bharatheeya Desha Bakthacharitam Part I

(A Prose work in simple Modern Sanskrit)

वि. बि. सुब्बय्या अंड सन्स प्रिंटर्स, बेंगलोर.

॥ श्रीः ॥

भारतीयदेशभक्तचरितम्

(द्वितीयो भागः)

(साहित्यालङ्कार श्री. के. एस्. नागराजन्. बि. यस्. सि)

---

१. श्रीविवेकानन्दचरितम्

प्रस्तावना

हृद्यानवद्यगद्याभिः प्रपद्ये पद्यपङ्क्तिभिः ।
विघ्नेशं मङ्गलावाप्त्यै विपदुन्मूलनप्रभुम् ॥१॥

या सप्ततन्त्रीनिनदैः समस्तं व्यामोहयन्ती भुवनं विभाति ।
तामेव वाणीं प्रणवस्वरूपां शब्दात्मिकां वेदमयीं नमामि ॥२॥

बाणं कविं गद्यपितामहं तं कादम्बरीनाटककथानिदानम् ।
अन्यानिहान्यानपि सूरिवर्यान् प्रणम्य हृद्यं रचयामि गद्यम् ॥३॥

विप्रान्वये विश्वगुणाभिदीप्ते जातं सदाचाररतं मदीयम् ।
विद्यागुरुं वैद्यगुरुं च भत्तया शेषाह्वयं मे पितरं नमामि ॥४॥

आ शैशवाद्या मयि दिव्यवाणीप्रेमाङ्कुरं प्रीतिरसैः पुपोष ।
नागाम्बिकां प्रेममयीं प्रसूं मे वन्दे च तां भक्तिनतोत्तमाङ्गीम् ॥

FOREWORD

It is a well known fact that there is a dearth of Prose Compositions in Sanskrit Literature. The existing ones can be easily counted on the fingers With a view to create a new Modern Prose Literature on current Topics, this work entitled, the Bharateeya Desha Bhakta Charitam has been commenced. It is proposed to write it in five parts, each part consisting of four Biographies. Short Biographical sketches of National Leaders are dealt with. Due encouragement from the learned scholars and lovers of Sanskrit is solicited for this enterprise.

This is the first life sketch in Part II. I am deeply indebted to my friend Mr. M. Ramakrishna Bhat M.A. for kindly consenting to insert this in the Amrithavani and for having patiently gone thro' the proofs.

AUTHOR.

No. 11. Wilson Gardens,
Bangalore City.

आण्डाल्

(साहित्यालंकार. के. यस्. नागराजन्. बि. यम्. सि)

श्री विल्लिपुत्तूरभिधे हि कश्चिद्
विप्रः पुरे श्रीमति विष्णुचित्तः ।
धीमान् गुणज्ञश्च यथार्थनामा
विष्णोः प्रपूजानिरतो बभूव ॥१॥

दिने दिनेऽसौ जगदेकदेव-
प्रियार्थमुद्यानलतासमूहात् ।
सुगन्धिपुष्पाणि विचित्य मालाः
समर्प्य तस्मै मुमुदे विचित्राः ॥२॥

सदा महाविष्णुरतस्स विप्रः
चकाङ्क्ष किञ्चिन्न हि शान्तचित्तः ।
वटस्य पत्रस्य पुटे शयानं
ध्यात्वैव लेभे परमं प्रमोदम् ॥३॥

अपत्यसन्दर्शनहर्षमेव
प्रभुं ययाचे स तु साधुवर्यः ।
दुनोति भूयस्य मनः स दुःखं
सुतैर्विहीनस्य चिरं महच्च ॥४॥

कदाचिदुद्यानलतासमूहे
स्थितस्य विप्रस्य दृशोर्बभूव ।
कन्याशिशुः कान्तियुतस्समन्तात्
तेजः किरन् दिक्षु विदिक्षु दिव्यम् ॥५॥

वृद्धस्स विप्रस्सुखपूर्णचित्तः
शिशुं तमादाय च देवदत्तम् ।
मेने कृतार्थं बहु भाग्यवन्तं
ह्यात्मानमीशप्रियकृत्सु वर्यम् ॥६॥

तदाप्रभृत्यास गृहं तदीयं
समृद्धिपूर्णं सुखसिन्धुमग्नम् ।
तस्याश्चकाराथ स विप्रवर्यो
गोदेति नामातिशुभं विधिज्ञः ॥७॥

काले शिशुस्साऽपि बभूव कन्या
कल्याणशोभा कमनीयवक्त्रा ।
शुक्लेऽथ शीतांशुरिवाभिवृद्धिं
लेभेऽचिरेणैव च भूस्वरूपा ॥८॥

स्वभावसौन्दर्यनिधिस्सुशीला
पुत्री कदाचित्कुसुमैर्द्विजस्य ।
लतेव हेम्नः परिभूषिताङ्गी
प्रागर्चनात् भूरि बभौ सुहृष्टा ॥९॥

पुत्र्या कृतं दोषमिमं न विप्रः
विज्ञाय विष्णोः प्रददौ सुमानि ।
ज्ञात्वा त्रिलोकाधिपतिर्हि विष्णुः
जग्राह मालाः प्रियया प्रदत्ताः ॥१०॥

कदाचिदेनां सुमभूषिताङ्गीं
दृष्ट्वा स विप्रः कुपितो जगाद ।
वत्से कथं त्वं परिभूषितासि
पुष्पैः परेशाय समर्पणीयैः ॥११॥

तयोपभुक्तानि सुमानि विष्णोः
  ययौ गृहीत्वा न तु पूजनार्थम् ।
तस्यां हि रात्रौ भगवान् स्वपन्तं
  स्वप्ने तमेवं वदति स्मितास्यः ॥१२॥

जानासि न त्वं द्विजवर्य कन्यां
  साक्षान्मया तुभ्यमिहैव दत्तम् ।
तयोपभुक्तानि सुमानि मह्यं
  प्रयच्छ गृह्णामि शुभानि हृष्टः ॥१३॥

आज्ञाप्य चैवं भगवान् जगाम
  विप्रोऽपि चक्रे विधिवत्तथैव ।
पूजां कृतैवं बहुहायनानि
  सञ्जातहर्षोऽपि बभूव विष्णुः ॥१४॥

यदा सुता विप्रवरस्य तन्वी
  विवाहयोग्याभवदेष तस्मै ।
तामाप्यदाद्देववराय सापि
  भेजे मनस्तस्य रमाविलासम् ॥१५॥

बाष्पाञ्जलिः

विश्वविद्यालये काश्या मूर्ते कीर्तिचये ध्रुवम् ।
मालवीयो महाशक्तिर्मृतोऽपि प्राणिति प्रभुः ॥१॥

हे मालवीय तव गायति देवकन्या-
सङ्घो गुणान् कुमुदबन्धुमयूखभासः ।
सम्प्रत्यवेक्ष्य तु समागतमात्मलोकं
ह्यानन्दबाष्पकलशैरभिषिञ्चति त्वाम् ॥२॥

मालवीये गते ब्रह्मभूयं ज्ञानप्रभाकरे ।
लोकाः शोकतमोमग्ना दिङ्मूढाः प्रस्खलन्त्यहो ॥३॥

सर्वाङ्गीणं तावकमनितरसाधारणं हि वैदुष्यम् ।
कर्मतपःसंयोगाद्धाटकमिव भाति गन्धरूपाढ्यम् ॥४॥

भगवत्प्रेमरसार्द्रे हृदि ते दीनार्तलोकदुःखानाम् ।
अनुभव आसीद्विमलादर्शे हि यथा पदार्थबिम्बानाम् ॥५॥

ज्ञानं वीक्ष्य पवित्रं भगवद्वचसा सरस्वती मासम् ।
वाराणसीसुतीर्थे दत्वा यूनोऽपुनाः पुना राष्ट्रे ॥६॥

धवलं तव यद्यशोवितानं सुगुणोत्तम्भितमातनोतु सर्वान् ।
तदलं सुखितान् हृतान्तरार्तीन् कृपया भारत भाग्यदेवतायाः॥

श्री विवेकानन्दचरितम्

सुरमन्दिरतरुमूलनिवासः शय्या भूतलमजिनं वासः ।
सर्वपरिग्रहभोगत्यागः कस्य सुखं न करोति विरागः ॥ शङ्करः

वङ्गदेशो नाम भरतखण्डे विशालः सस्यसमृद्धिपूर्णो जनभरितश्च महान् जनपदः । तस्य प्रधाननगरी कालीघाटथवा कलकत्तेति विश्वविख्याता विजयते । यत्र परमपावनी गङ्गानदी ससंभ्रमं सादरं, सगौरवं सकौतुकं, समन्दाक्षं, साकूतं, सविभ्रमं, सविलासं चात्मानुरूपं, गम्भीरतमं, महोज्ज्वलं, महोदधिं, प्रियतमं भर्तारमभिगच्छति तेन सह सङ्गच्छते च । समागमे हि तयोरपूर्वशोभां बिभ्रती दृश्यते दिविजानप्याह्वयतीव । हिमालयाज्जाता, जाम्बूनदप्रभा, जाह्नवी, जलधिसमागमे विजयते प्राप्तविस्तारा, परिवर्तितनिज-स्वरूपा । सहस्रनयनैरपि तां द्रष्टुं न शक्नोति शतक्रतुः, चतुर्मुखोऽपि तस्या वैभवं गातुं न समर्थः सृष्टिकर्ता, वाचस्पतिरपि तस्या गुणान्वर्णयितुं न प्रभु-र्बृहस्पतिः, देवसेनानायकोऽपि तामाक्रमितुं न समर्थः षडाननः । नवी-नविज्ञानविशेषपरिशोधननिपुणैर्महामेधाविभिरप्यविज्ञाततद्गाम्भीर्यैर्निर्मितश्चा–योमयो महान् सेतुस्सुरनद्या गगनचुम्बिनात्मीयशिरःप्रदेशो विस्मयजनको विजृम्भते प्रभूताट्टहासेन हौडाधूमशकटस्थानसन्निकर्ष एव । द्विधा विभक्ता खलु कलकत्तानगरी भागीरथ्या । नौकासहस्राणि तस्या उपरि प्लवमानानि प्रत्यहं दृश्यन्ते खलु पत्तनस्यार्थिकाभिवृद्धिसूचकानि । तानि इरावतीतरङ्गिणी-जलाभिवर्धितब्रह्मदेशमपि लीलया गच्छन्ति । नगर्यामस्यां तत्र तत्र मनो-हराण्युद्यानानि तृणसस्यभरितानि, पुष्परेणुसमाच्छादितानि नानागन्धरस-मयानि, नयनान्यागन्तुकानां समाकर्षन्ति । हर्म्याणि शतशतात्परास्संदृश्यन्ते गगनगामिभिर्मेघवृन्दैस्सह स्पर्धयेव वर्धमानाः । धनाधिपापरावताराः; धननिधिसंग्रहणचतुराः, चतुरालापविमोहितदीनजनाः, धनलक्ष्मीकटाक्ष-

वशवर्तिनः, यथाशक्तिदानधर्मक्रियानिरता, धनिकाः तत्र सन्ति सहस्रसंख्याभिरेव। तस्यां गङ्गातीरादनतिदूर एव पुरातनो विलसति मादृप्राकारसंयुतः प्रतिदिनमाहूतभक्तवृन्दो वृन्दारकैरनुक्षणं गीतवैभवो भवोत्साहवर्धकोऽपि भवतापतप्तजनशान्तिप्रदानकातरः, पूजाद्रव्यादीविक्रयवितरणोत्सुकापणपरिवृतो नीलशिलानिर्मितरम्यदेवीमूर्तिः, दीर्घशोणितजिह्वाप्रदर्शनसन्त्रासितशिशुस्त्रीसमूहो महादेवालयो कालिकामहादेव्याः।

अस्यामेव नगर्यां दत्तवंशजातो जात्या कायस्थो वावदूकवृत्तिमाश्रितो धीमान् कश्चन विश्वनाथो नाम वसति स्म। तस्यानुरूपा भार्या भुवनेश्वरीति विश्रुता शिवभक्ताग्रणीर्धर्मनिरता सदाचारसम्पन्ना पतिव्रता चासीत्। आधिषु सिद्धौषधिरिव, व्याधिषु सखीव, केलिषु वयस्येव, देवब्राह्मणातिथिपूजासु शिष्येव, गृहकार्येषु गृहिणीव चार्तिषु बन्धुरिव तस्य सा नानाविधसुखप्रदात्री स्वर्गसुखमदादिहैव। रामायणमहाभारतादि ग्रन्थपारायणपरायणा, दीनदरिद्रजनानामाप्तबन्धुश्चासीत्। सदा व्रतनियमानुष्ठानतत्परा परमात्मध्यानासक्ता सा काशीविश्वेश्वरदर्शनातुराप्यसकृत्तत्र गन्तुमियेष। परन्तु गृहकार्यधुरंधरा साध्वीमणिः सा विघ्नशतैरभिविद्धा काशीं गन्तुं न शशाक। येन केन प्रकारेण चापि काशीविश्वेश्वरप्रीतिमधिगत्य पुत्रं प्राप्तुमसकृदैच्छत्। मूढा जना एव सर्वान्तर्यामिनं च हृदयस्थं भगवन्तमविज्ञाय तीर्थयात्रां कुर्वन्ति इत्यवधार्य सा मनसि ध्यात्वा विश्वेश्वरं वाराणसीनगरवासिन्या स्वपितृव्यपत्न्या तस्य पूजामकारयत्। तस्या अनन्यभक्तिसन्तुष्टः परमकरुणानिधिर्भगवान् विश्वनाथः स्वप्रसादरसाभिषिक्तां तामचिरेणैव चकार। एकदा कस्मिंश्चित्पुण्यदिने दिवा देवमन्दिरे तस्थौ; निशि विचित्रं स्वप्नमेकं ददर्श। भगवान् सर्वेश्वरस्साक्षादागत्य धृत्वा शिशुरूपं स्वगर्भमविशदिवाभासयत्तस्याः। पश्चादुत्थाय ब्रह्मानन्दमवाप्य शङ्कर एव स्वसुतो भविष्यतीति निस्सन्देहमवधारयत्। तदा प्रभृत्यभवदन्तर्वत्नी शुशुभे चापूर्वकान्तिसन्दोहरञ्जितरमणीयाननारविन्द-

लक्ष्मीः ।

अथ नवमे मासि मकरोन्मुखे दिवाकरे शुभग्रहवीक्षणबलिष्ठे दिने दिननाथतेजसा दीप्यमानः शिशुर्जगत्कल्याणाय जननीतोषणाय च जन्म दधे । क्रि. श. १८६२ तमे वत्सरे जनवरी मासि द्वादशे दिने जातस्स वस्तुतो मात्रा वीरेश्वर इत्याहूतोऽपि क्रमेण 'नरेन्द्र' इति नाम लेभे स्व-पराक्रमेण बुद्धिबलेन च लब्धयशःप्रवाहः । अस्य पितामहो दुर्गाचरणाख्यः पूर्वे वयस्येव संसारं निस्सारमिति विहाय विश्वनाथाभिधपुत्रजननानन्तरं वैराग्यं स्वीकृत्य ययौ देशान्तरपर्यटनपर्युत्सुकः । अस्य पिता विश्वनाथ-दत्तः सुसंस्कृत आसीत्; माताषि परमसाध्वीमणिः पुरन्ध्रीणां धुरि कीर्तनी-या । तयोर्मध्ये ववृधे स बालको भागवतनामुत्तमः । कुलक्रमागतं वैराग्यं नाम तस्य शरीरे प्रत्ययवं प्राहिणि स्म । यदा स किमपि शठकार्यं कृत्वा रुदन्नासीत् तदा तस्य माता शिशुशीर्षोपरि पूर्णकुम्भाज्जलं प्रक्षिप्य शिवमन्त्रं कर्णे जपति स्म । अनेन शिशुः स्वरोदनं विहाय विहसतिस्म । बाल्ये नरेन्द्रः शठगोत्र इव शठश्चासीत् । भगिनीजनपीडनं तस्य नित्यकर्म बभूव । परन्तु साधुजनानथवा योगिवर्यान् यतीन् वा दृष्ट्वा सभक्तयुन्मेषं प्रणमति स्म तान् । मूकजीविषु प्रीत्यादरौ दर्शयामास ।

नरेन्द्रस्य प्राथमिकविद्याभ्यासः सम्यक् प्रारब्धः पादारविन्दयोर्मातु-रेव । सा जननी श्रीमद्रामायणमहाभारतादिभारतीयपुरातनग्रन्थोद्भूत मनोहरकथावलिं मञ्जुरीत्या तस्य श्रावयामास । श्रीरामलक्ष्मणादीनामदीनां जीवनपद्धतिं, धर्मराजभीमसेनादीनां धैर्यसाहसादिगुणान् तस्मै कथयित्वा पुत्रस्य भविष्यज्जीवितप्रासादसोपानमारचयत् । वङ्गाङ्ग्लभाषासाहित्यद्वयपरिचय-मपि तस्य स्वयं कारयामास । बाल्यादारभ्य स बालः श्रीरामचन्द्रे भक्ति-मतुलां प्रादर्शयत् । तस्मिन्नेव ध्यानासक्तः कालं महान्तं यापयति स्म । स एव तस्याराध्यदैवतमभूत् । विवाहविषयविमुखश्च वैराग्यैदत्तासक्तिश्च क्रमेण बुद्धिविकासमविन्दताल्पे वयस्येव । प्रतिदिनं रात्रौ शयनात्पूर्वं

तस्य विचित्रतरानुभवो जायते स्म। स्वभ्रुवोर्मध्ये ज्योतिर्मयी काचित्कान्ति-रुद्भूय, वृद्धिं प्राप्य तमसकृत्पुलकितगात्रं तनुते स्म। प्रथमं सोऽयमनुभवः सर्वसाधारण इत्यमन्यत। परन्तु क्रमेण स्वकीय एवेति मेने। एकाग्रमनसा ध्यानाधानकर्मणि पारङ्गतो बभूव। मुग्धबोधं नाम संस्कृतव्याकरणं कर-तलामलकमिव पपाठ। सप्तमे वयसि जगद्विख्यातेश्वरचन्द्रविद्यासागर विद्याशालायां, विद्याभ्यासवृद्धिमवाप। शालायां स्वकीयाद्भुतबुद्धिशक्त्या, विषयग्रहणसामर्थ्येन, तर्कविचारविमर्शविधानादिगुणैरध्यापकवर्गमखिलमा-श्चर्यचकितं चकार। सहाध्यायिभिस्सह महानन्दमविन्दत। क्रीडाङ्गणेषु मनोहरविधानैश्चिक्रीड। कुपितानध्यापकवर्गान् स्वचेष्टितैः संतोषयामास। स कदापि मूढाचारेषु न विश्वसिति स्म धैर्यं न कदापि त्यजति स्म च। क्रमेण वयोवृद्धिप्राप्तनतस्तथान्या वृद्धयः सञ्जाताः। पुस्तकपठनं, वृत्तान्त-पत्रिकावलोकनं, मेधाविजनतमिभाषणश्रवणं, गुरुजनैः पण्डितैस्साकं विषय विमर्शीकरणं, इत्यादिभिर्निरन्तरं स नरेन्द्रो बुद्धिं वर्धयामास चात्मनः।

अत्रान्तरे विश्वनाथदत्तः कलकत्तानगरं विहाय रायपुरं जगाम। नावर्तत तस्मिन् पुरे काचिदपि शाला। अतस्स प्राज्ञतमेन स्वपित्रा सह विविधविवादनिरतोऽभवत्। पितुरुदात्तगुणाः, धीरस्वभावः सत्यधर्मपरता पुत्रमपि न केवलमाचकर्षुः परन्तु तस्मिन्नपूर्वपरिणामं वितेनिरे। शाला-भ्यासं विनापि नरेन्द्रस्य धीर्विशाला बभूव। सोऽपि बुद्धिविकासमवाप सदा विषयग्रहणातुरश्चासीत् कुतूहलाविष्टचित्तभित्तिः। वर्षद्वयानन्तरं पुनः कलकत्तां गत्वा विश्वविद्यालयपरीक्षायां प्रथमस्थानमेवापद्यत। एवमतन्द्रित-स्स्वकीयपाठप्रवचनाभ्यासं सम्यगाचरन्नपि न कदापि देहपोषणविषये गतादरस्संजातः। "शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्" इति कवीन्द्रवचनं सर्वदा स्मृतिपथे न्यवेशयत्। मृगेन्द्र इव स नरेन्द्रो व्यायामसाहसक्रिया-करणादिभिस्संवर्धितकायसौन्दर्यो नूनमजायत नरेन्द्रः। तथापि मृग व पाटवाविष्टोऽपि, मृगेन्द्र इव निर्भयाविष्टहृदयो गजेन्द्र इव स्थूलकायो

व्यजृम्भत।

कलाशालायां व्यासङ्गनिरतः प्रथमं स नरेन्द्रस्तत्रशालाध्यापकवर्य-विलियं हेस्टीमहोदयमुखात् दक्षिणेश्वरवास्तव्यस्य श्रीरामकृष्णपरमहंसस्य सुमधुरं नाम सप्तस्वरान्तरितवीणारहस्यमिव शुश्राव। निर्दुष्टश्चोपि-स्तस्य परमहंसप्रभावं प्रशंसन्तं प्रधानाध्यापकं स चैकाग्रचित्तेन चानिमेष-लोचनाभ्यां ददर्श; तदनन्तरमेव पुलकितवपुरात्मानममन्यत। चक्रे च निश्चयं तदैव तत्र गत्वा परमहंसदिव्यदर्शनमनुभवितुम्। तस्मिन्नेव समये वङ्गदेशे महाप्रभावशालिनः केशवचन्द्रसेनस्य नामापि प्रख्यातमभूत् सर्वासु दिक्षु। सोऽपि ब्रह्मसमाजस्थापकेष्वेकतमश्च वङ्गीयधार्मिकवृन्दस्याग्रगण्यभूमिर-भूत्। अथ कृतनरेन्द्रस्य बुद्धिर्गृहस्थाश्रमसन्न्यासाश्रमयोरन्तरे न्यस्ता डोला-यमाना न कञ्चिदपि निश्चयं प्रपेदे। प्रकृत्या स विवाहविमुखो भूत्वा मनसि चिन्तानिपीडितो महादुःखमनुभवन् कञ्चित्कालं निनाय। प्रत्यहं स्वप्नेषु चात्मानमेकत्र यथाविधि विवाहितं भार्यापुत्रसमेतं समेक्षत, अन्यत्र भिक्षापात्रपरिविष्टितपाणिपुटं काषायाम्बराडम्बरवेष्टितं विरागिषु पुरस्सरं सदाशिवमिव भास्वरमपश्यत्। अनेकचिन्तापरिक्षुभितमनास्स नरेन्द्रो यं यं योगिनं, विरागिणं, मठाधिपतिं, साधुं सत्पुरुषं, प्रख्यातमपश्यत् तं तमप्राक्षीत् 'भगवन् किं भगवान् सर्वेश्वरो, भवद्भिर्दृष्टः? यदि दृष्टस्तर्हि कथं वर्तते केन प्रकारेण सोऽस्माभिरपि दृश्यते इति। तेषु न केनापि तस्य मन-श्शान्तिदायकमुत्तरं दीयते स्म। अतो व्याकुलचित्तः किं कर्तव्यतामूढश्चैकदा सुरेन्द्रनाथमित्राख्यस्य मित्रस्य गृहे निवसन् दक्षिणेश्वरं सस्मार। 'तत्रैव गत्वा विचिकित्सां भेत्स्यामि, तस्य महामहिम्नः श्रीरामकृष्णपरमहंसस्य पुरतः प्रश्नावलिमुत्सृज्य' इति निश्चिकाय।

इयमस्माकं पुण्यभूमिर्भरतमाता महाप्रभावशालिनीति पुराणेतिहास-विख्याता विराजते। अनेके धर्मोद्धारकाश्चात्रैव जन्म धृत्वा लोकविख्याता बभूवुः। पावननमनदीतीर्थसङ्गमपुण्यक्षेत्रगिरिवरकाननसमलङ्कृता निष्प-

क्षपातं निखिलजनानां जन्तूनां च पापापहारिणी पुण्यचरित्रा सिद्धगन्धर्व-विद्याधरादिदिविषद्गीयमानवैभवा भवान्तका वर्तते। यदा यदा जगत्पाप-भूयिष्ठं स्यादथवा धर्मग्लानिर्जायते तदा तदा धर्मोद्धरणाय दुष्टदण्डनार्थं च भगवानेव विविधरूपैरवतरति कस्मिंश्चिदपि देशे तारयिष्यति च साधून् भक्तान् सज्जनांश्च। तथैवात्रापि गतशताब्दे भारतीयमहम्मदीयाङ्ग्लेयसंस्कृतित्रय-मुदभूत्परस्परसङ्घर्षणक्रियानिमग्नम्। एतासां संस्कृतीनां सम्मिलनं हि सत्वरजस्तमसां समाहार इवाथवा त्रिवेणीसङ्गम इव पवित्रीकृत्य सम्यक् संयोज्य च जगदादर्शभूतं कर्तुं श्रीरामकृष्णो जात इति भासतेऽस्माभि।

विप्रान्वये जातोऽपि, कृतवेदाभ्यासोऽपि, बाल्ये कृतोद्वाहोऽपि श्रीरामकृष्णो भवचक्रवर्ती भूत्वापि केनचिद्विचित्रतरेणानासक्तियोगेन नलि-नीपत्रे जलबिन्दुरिव जीवन्मुक्तो बभूव। महम्मदीयबौद्धक्रैस्तादिविविध-धर्मानधीत्य तत्तन्मतीयग्रन्थावलोकनेनाथवा मताचार्योपदेशद्वारा नातिरा-न्निर्मलदृष्ट्या ददर्श सर्वेषां धर्माणामद्वैतभावं, भगवतश्च सर्वान्तर्यामित्वम्। सर्वे धर्मा भगवन्मूला इति विज्ञाय, ते बहिर्भिन्ना इति चाजानात्। यथा सर्वे प्रवाहाः समुद्रे समागच्छन्ति तथैव सर्वे धर्माः सर्वेश्वरे भगवति सम्मि-लन्तीति निस्संशयं बुबुधे। निजभार्यां मायेति न निनिन्द, दुःखकारिणी-ति न दूरीचकार परन्तु भवतारिणीति पत्रैः पुष्पैश्च तां पूजयामास। जगन्मातरमिव तामाराधयामास स धर्मात्मा। रासमणिनाम्न्या कयाचिद्ध-निकसीमन्तिन्या निर्मिते देवालये भवतारिणीदेवताया अर्चको बभूव। देवीदर्शनकातरो शिलामूर्तिपादारविन्दयोरसकृत शिरोनिर्बिभेद; उन्मत्त इव प्रललाप चोच्चैः। तथापि तस्य देवीदर्शनं न लब्धम्। अस्योन्मत्तस्य चरितं क्रमेण देशस्य नानाभागेषु प्रससार। पण्डिताः; वेदान्तिनः, आत्म-विद्यानिष्णाताः, नानाधर्मरताः, जनाः श्रीरामकृष्णं द्रष्टुं शतशस्सहस्रशश्च समाजग्मुः। तान् सर्वानपि मन्दहासेनैव स्वागतीकृत्य सुलभरीत्या संशया-वलिमुच्छिनत्ति स्म क्षणेनैव कालेन। कांश्चित् कथामिश्राद्भुततराभिः,

कांश्चित् मृत्रैरिव लघुतमैर्वाक्यैर्न केवलं मुग्धान् किन्तु पूर्णमनोरथान् कृत्वा प्रतिप्रेषयति स्म ।

स्मृत्वा चैनं परमहंसं नरेन्द्रोऽपि तत्र गत्वा स्वसन्देहनिवृत्तिकातरः, स्वस्थचित्तो भवामीति निर्धार्य, तथैव चक्रे । अन्तः प्रविश्य तेजोराशिं, ध्यानासक्तिक्रियार्धनिमीलितनेत्रं, मन्दहाससन्दीप्तमुखारविन्दं, शान्तचित्तमन्तर्मुखं, निराडम्बरं, निष्कलङ्कमविद्यादूरीकरणक्रियाबद्धकङ्कणं, जाज्वल्यमानतेजसं, जितेन्द्रियं, पण्डितोत्तमसहस्रपरिवृतं, श्रीरामकृष्णपरमहंसं हंसमिव भुवि गाढान्धकारनिर्मूलनार्थमवतीर्णं, धूर्जटिमिव साक्षात्कृतावतारं धर्मसंस्थापनार्थं, महाविष्णुमिव प्रशान्ताकारं, बुद्धमिवाहिंसातत्त्वोपदेशनिरतं, सत्यमिव मूर्तियुतं, ज्ञानमिव रूपयुक्तं, धर्ममिव शरीरिणं, संस्कारमिव देहिनमद्राक्षीदनिमेषलोचनाभ्यां च त द्राक्षारसायनमिव पपौ । दर्शनेनैव केवलमात्मानं तीर्थस्नातमिव, प्रक्षालितमिव, अवभृथास्नातमिव, धूतपापमिव, ज्ञानार्णवाभिषिक्तमिव समुद्धृतमिवात्मानममन्यत । जन्मान्तरपुण्यकर्मणां परिपाक एव ईदृग्विधमहानाकृतिसन्दर्शनं जनयतीति निस्संशयं मेने । 'नूनमयमेव भगवत्प्रतिनिधिः, सर्वथाद्य मया भगवान् दृष्ट' इति तस्यान्तर्वाणी तं कथयितुमारेभे । ततः श्रीपरमहंसाज्ञस्तु कानिचित्पद्यानि जगौ । तष्वेकतमस्य पादद्वयमित्थमभूत् :—

"हे चित्त गच्छ निजधाम कुतस्त्वमस्मिन्
लोके किलाटसि यथा परदेशवासः ।"

गीतान्ते परमहंसः परमादेण नरेन्द्रपाणिं गृहीत्वा गुप्तप्रदेशं तं नीत्वा साश्रुकण्ठो गद्गदस्वरेणैवमुवाच चिरकालपरिचित इव "किमागतोऽसि विलम्बितः, त्वां प्रतीक्षमाणोऽहमेतावन्तं कालम् त्वमेव मे हृदयान्तरालनिगूढामात्मशक्तिं सम्यग्विज्ञातुमर्हसि; त्वमेव प्राचीनमहर्षेर्नारायणसखस्य नरस्यावतारो नराणां दुःखनिर्मूलनार्थं भुवमागतः कारणपुरुषः' । नरेन्द्रोऽपि वचनमेतच्छ्रुत्वा न केवलं मुग्धो बभूव किंतु चकितो भूत्वा न किमपि

कर्तुमजानात् । एवं विचित्रानुभवसंजातचित्तक्षोभः कयाचिदपूर्वशक्त्या नीयमानस्य बभौ प्रभञ्जनाकृष्टः कोल इव समुद्रतरङ्गमहास्रमध्ये प्लवमानः । सहस्रभानुसदृशं तेजोराशेर्महामहिम्नः परमहंसमूर्तेः पुरतो मूकमिव, गतसन्देहमिव, प्रशान्तान्तःकरणमिव, जातविशेषशेमुषीविकासमिव, समाकृष्टमिव, मुक्तमिवात्मानममन्यत स नरेन्द्रः । गत्वा गृहं चिरकालं डोलायमानमानसोऽपि मासानन्तरं पुनरपि दक्षिणेश्वरं द्विगुणितरयेण जगाम ।

समागतं नरेन्द्रं प्रीत्यादराभ्यां सम्मान्य पार्श्वे संस्थाप्य तस्य शरीरमाद्यन्तं परामृश्य, क्षणार्धेनैव गम्भीरमुखमुद्रामभिनीय तं निश्चललोचनाभ्यां पिबन्निव, परिवर्तयन्निव वशीकुर्वन्निव ददर्श, दक्षिणं चरणं च तस्योपरि निवेशयामास स महात्मा परमहंसाग्रणीः । अनेन नरेन्द्रस्य भ्रान्तिरुद्भूता । भूम्याकाशौ च परस्परस्थानान्तरं प्रापिताविव बभासे; अपि च सर्वाणि वस्तूनि भ्रमणशीलानीव ददृशिरे शिरोग्रीवचङ्क्रमणच्छलस्य तस्य । सहस्रपिशाचसंकुलमिव तस्य हृदयं साध्वसाधिष्ठितं चकाशे । भयाविष्टं तं वीक्ष्य विरागिवर्यस्स पुण्यकृतां धुरि कीर्तनीयो मृदुमधुरोक्तिभिस्सान्त्वयन् सस्मितं तस्य वक्षस्स्थलं कराङ्गुलिभिः परामृशत् । यथागता भीरनेनैव कर्मणा तथैव विद्राविता निमेषेण । प्रथमद्वितीयानुभवाभ्यामित्थं भ्रान्तश्चोन्मत्तः पुनरपि तत्र गत्वा "तस्य वशे न भवाम्यधुना" इति निर्धार्यापि तस्य स्पर्शमात्रेण नष्टस्मृतिरजायत । योगीन्द्रस्तु ईदृशीभिः परीक्षाभिरयमेव लोकोद्धरणार्थमागतो महापुरुष इति निस्संशयं दृढीचकार चित्ते स्वकीये । शिष्योऽपि नरेन्द्रो गुरुं पर्यैक्षत । एकदा तस्य महानुभावस्य शय्यायामधस्तान्निष्कमेकं निवेशयामास गुरौ बहिर्गते केनापि कार्येणाकृष्टे । स गुरुः प्रत्यागत्य शय्यामधिश्रित्य सहस्रवृश्चिकदष्टमिवात्मानममन्यत । तदनु कारणं विचिन्वन् शय्यां परावृत्य सुवर्णनाणकमपश्यत् । सह हसन् स्वपरीक्षार्थं शिष्येण प्रीतिपात्रेण नरेन्द्रेण समाचरितमेतदिति विदित्वा चात्मन्येव तं प्रशस्य प्रकाशं न किमप्युक्त्वा जहास । इत्थं

क्रमेण तयोर्मैत्री गाढतरा ववृधे दृढं बद्धमूला च परस्परम् ।

अत्रान्तरे नरेन्द्रं भार्याद्वितीयं गृहस्थाश्रमस्थमतिशीघ्रमेव दृष्ट्वा मनस्तृप्तिमाप्तुमातुराणां बान्धवानां मनस्सु निराशाङ्कुरं समर्प्य विवाहविमुखः कस्यचन मित्रस्य गृहे निवसन् हृदयमर्मभेदिनीं पितुर्मरणवार्तामश्रृणोत् । न्यायविद्यामभ्यस्यतो यौवनपदवीमारूढस्य, परमहंसचरणरविन्दाकृष्टस्य, विवाहद्वेषिणस्तस्य शिरसि वज्रपात इवाभूत् । संसारनिखिलभारश्चैकदा पपात तस्य मूर्धनि चाननुभूतप्रापञ्चिकव्यवहारस्य । तथापि धैर्यमवलम्ब्य सुखसुलभमार्गं परित्यज्य दुःखपथे गन्तुं निश्चित्य ज्ञानगुरुं परमहंसं शरणं जगाम । तेनाज्ञप्तोऽप्यसकृन्महाकालीं स्वबान्धवानामन्नार्थमर्थयितुं स नरेन्द्रस्तत्र गत्वा देवीं ज्ञानवैराग्यभिक्षामेव ययाचे । महादेव्याः पुरतो केवलमन्नयाञ्चा लघुचेतसां क्रियेति तस्याः पुरतो केवलमन्नयाञ्चा लघुचेतः क्रियेति तस्य बभासे । अतीव सन्तुष्टः श्रीरामकृष्णः तस्य बान्धवा न कदापि मातृकृपया क्षुत्पीडिता भवेयुरिति अभयहस्तं प्रससार ।

षड्वर्षपर्यन्तं गुरोस्सान्निध्यं लेभे । तस्योपदेशेन योगाभ्यासं, ध्यानक्रमं, एकाग्रचित्ततां, भगवत्साक्षात्कारं च सम्यगजानात् । कालक्रमेण नरेन्द्रस्य ज्ञानं परिपक्वस्थितिमापेदे । क्रि. श. १८८५ तमे वत्सरे गुरोर्गलव्याधिरुत्पन्ना । चिकित्सार्थं कलकत्तानगरं नीतः । क्रमेण रोगोऽपि प्रबलस्सञ्जातः । गुरुरपि स्वीयान्त्यकालं सहसा समायान्तमचिरेणैवापश्यत् । अत एव नरेन्द्रमाहूय राममन्त्रमुपदिदेश; 'सर्वेषां च योगक्षेममुद्वह' इत्यादिदेश तं प्रतिषेधप्रदर्शनातुरमपि । समाधिगमनात् त्रिचतुरेभ्यो दिवसेभ्यः पूर्वं स महायोगीन्द्रस्तु नरेन्द्रस्य चक्षुषि स्वचक्षुर्निधाय स्वीयं शक्तिसर्वस्वमपि विद्युत्प्रवाहविधानेनैव तस्मिन्निदधे । ऐश्वरं वीर्यमुद्वहन्नग्निरिव चकाशे स नरेन्द्रः प्रज्वलन्निवान्तर्निविष्टमहातेजसा । दिनद्वयानन्तरं दीनसेवाधुरन्धरो विना दैन्येन व्याधिशिथिलीभूतं भौतिकं देहं

क्रि. श. १८८६ तमे वत्सरे आगस्ट् मासि १६ दिने विससर्ज पश्यत्सु शिष्यसहस्रेषु बाष्पपूर्णलोचनेषु समग्रं लोकं शोकसागरे निधाय। शिष्यवर्गस्तु जननीजनकबन्धुदैवभूत श्रीरामकृष्णपरमहंसं दिवंगतमुद्वीक्ष्योच्चैर्व्यलपत। परेद्यवि ते सर्वे श्रीरामकृष्णकलेवरं गन्धमाल्यादिभिस्समलङ्कृत्य स्कन्धेषु निवेश्य जयघोषैर्नगरं परितोगत्वा चान्त्यसंस्कारान् यथाविधि निर्वर्तयामासुः।

महासमाधेरनन्तरं गुरोर्निखिलः कार्यभारोः नरेन्द्रस्य शिरसि चैकदैव पपात। गुरुचरणाश्रिता तरुणशिष्यालिरनन्तामूत; संसारदुःखदवानल दग्धहृदया दूयमानमानसा मानवास्सहस्रशो महागुरुमहावृक्षं विश्रमार्थमाश्रयन्ते स्म; प्रत्यहं भारतदेशनानाभागेभ्यः पण्डिता, वेदान्तिनश्चाधिकारिणो गुरुदर्शनार्थं, सन्देहनिवृत्यर्थं, ब्रह्मज्ञानवादविवादार्थं च देवालयमिव तन्निकटमागच्छन्तिस्म। सर्वेषाममीषां समाश्वासनक्रियासर्वस्वमस्य नवयौवन पदमारूढस्य नरेन्द्रस्य भुजयोर्निविष्टम्। मुक्तिवधूरेव तस्यं रूपलावण्यमोहिता हितकाङ्क्षिणी सामान्यकन्यां सपत्नीमिव दूरीकृत्य स्वयमेवागता कान्तिपूर्णयोर्बाह्वोरन्यैरननुभूतं गाढालिङ्गनमन्वभूत विजयचिह्नाञ्चित मुखारविन्दश्रीरिव। अस्याः प्रथमसमागमे, संप्राप्तमहानन्दो लब्धमनश्शान्तिः समासादितगुरुकृपः पितृभ्यां दत्तं नाम विसृज्य स्वक्रियानुरूप मन्वर्थमर्थगर्भितं विवेकानन्द इति नवीनं नाम जग्राह। ततःप्रभृति निरन्तरं गुरुवचनामृतं देशविदेशेषु मानवजातिषु प्रसार्य चात्मानं कृतकृत्यं कर्तुं बद्धदीक्षो बभूव भारतीयधर्मसारमपि परकीयैः पूजनीयस्थानं गमयित्वा।

गृहीतसन्यासस्य गृहस्थाश्रमस्वीकारयोग्ये वयसि श्रीरामकृष्णपरमभक्तस्य विवेकानन्दस्य विविधदुःखानि प्रादुर्भूतानि तेष्वेकतमस्तु आहाराभावः। तारुण्यप्रथमसोपाननिवेशितपदोऽपि विवेकानन्दो गुरुकृपया न केवलं तरुणसन्यासिनां परन्तु वृद्धानामपि तत्वमार्गदर्शी बभूव। स

एकदा कथयामास चेत्थं शिष्याणां पुरः "वयं सर्वे श्रीरामकृष्णजीवितमादर्शमिव कृत्वा विसृज्यान्तःकलहं लोके जीविष्याम। जगन्मायामयमिति विज्ञाय मोहान्धकारे न पतिष्याम। भगवत्साक्षात्कार एवास्माभिः सदा ध्येयः। अयमेव नो मनोरथः क्षीप्रं येन केनापि मार्गेण साधनीयः" इति। विवेकानन्दादिश्रीरामकृष्णवीरशिष्याणां सर्वेषां भूषणार्थं काषायाम्बरं कौपीनं च, शयनार्थं कटः, भक्षणार्थं भिक्षावृत्त्यधिगतश्चाहारश्चाथवोपवासः, देवभजनार्थं वीणा ध्यानसाधनार्थं भित्तिग्रथिता साधुजनचित्रालिः। क्रि. श. १८८७ तम वत्सरादारभ्य षड्वर्षपर्यन्तं शिष्यैस्सह समग्रे भरतखण्डे प्रयागादिपुण्यक्षेत्रदर्शनार्थं, स्वामी श्रीविवेकानन्दस्तीर्थयात्रानिरतो बभूव।

वाराणसीं गत्वा भागीरथ्यां स्नात्वा, विश्वेश्वरं च दृष्ट्वा बहून् महाविदुषः संदृश्य तैस्सह चर्चानिरतः स्वकीय सन्देहान् निवर्तयामास। तदनन्तरमाग्रां बृन्दावनं च गत्वा भारतीयसांस्कारिकजयस्तम्भानद्राक्षीत्। गच्छन् मार्गे नूतन शिष्यान् लेभे शतैः सहस्रैश्च। पश्चात् हृषीकेशं गत्वा गङ्गाजलपातमधुरनिनादपूरितकर्णविवरश्च प्रशान्तान्तःकरणः कानिचिद्दिनानि निनाय। व्याधिपीडितं शिष्यमेकं तज्जन्मपुरं निनीषुः स्वेच्छाविरुद्धमपि हृषीकेशं तत्याज। ततः कलकत्तानगरादागतमाह्वानमभिमान्य तत्र जगाम; किन्तु तत्र वर्षमेकमुषित्वापि न लेभे चिरकांक्षितं चित्तस्वास्थ्यम्। अतः पुनस्तीर्थयात्रां स्वीकृत्य काशीं जिगमिषुर्व्याधिपीडितं योगानन्दं प्रयागवासिनं श्रुत्वा तत्रैव ययौ तत्सेवादृढबद्धकङ्कणः। ततो रोगग्रस्तस्य वाराणसीवासस्याभेदानन्दस्य सेवां चिकीर्षुस्तत्र जगाम। श्रीरामकृष्णस्य गृहस्थाश्रमभक्ताग्रगण्यस्य बलरामबाबुनामाङ्कितस्य मरणवार्तां श्रुत्वातीव शोकाविष्टो पुनः कलकत्तां प्रतस्थे। ईदृग्विधानैः सन्यासिनां धुरि स्थितोऽपि दुःखः दग्धनां सर्वेषां साहाय्यं कुर्वन् स्वामी विवेकानन्दो दयार्द्रहृदयस्सर्वैराश्चर्यचकितदृष्टिभिर्वीक्षितः।

ततो हिमालयमुमालयं लयवर्जितं जितमन्मथस्य महेश्वरस्य तपस्सिद्धिदं, महर्षिवासयोग्यं, धातुवल्लरीभिरलङ्कृतं, भारतवर्षभूषणप्रायं, जगदाश्चर्यभूतं, महोन्नतं कविभिस्समीडितं, पृथिव्या मानदण्ड इति विख्यातं, शैलराजं गन्तुं मनश्चक्रे। भारतीयनगरेषु सौन्दर्यकेन्द्रमिति प्रख्यातं श्रीनगरं काश्मीर देशप्रधानपत्तनमभिपेदे। ततः श्री अखण्डानन्दस्य देहारोग्यपरीक्षार्थं मीरत् नगरं प्रस्थितः। तत्र कानिचिद्दिनान्युषित्वा दिल्लीं गत्वा तदनन्तरमाल्वारसंस्थानमवाप। मार्गे गच्छन् कस्यचन वङ्गदेशीयस्य साहाय्येन निजावासयोग्यं प्रदेशमाप्तवान् महातेजस्वी स्वामी विवेकानन्दः पश्चात् गुरुधर्मोपदेशं जनेषु कर्तुं यथाक्रममारेभे। नानाधर्माश्रिता जनाः, महम्मदीयाः, क्रैस्तमतीयाः, जैना बौद्धाश्च बहुसंख्याभिः स्वामिनं द्रष्टुमागच्छन्तिस्म। केचित् केवलं तस्य तेजोराशिना मुमुक्षुः सोऽपि चायस्कान्त इवायःकणान् जनानाकर्षतिस्म। दिने दिने जनसंख्या वृद्धिमापेदे। अतः सर्वजनसौकर्यार्थं पण्डितशम्भुनाथो नाम कश्चनस्वामिभक्तस्तं स्वगृहं निनाय यत्र सर्वे जनाः समागत्य तस्य दर्शनेन पवित्रीकृताः स्वसंदेहसंदोहान् विच्छिन्दन्तिस्म। लब्धविस्तारा तस्य शरदभ्रशुभ्रा कीर्तिर्महाराजसचिववर्यकर्णान्तिकमपि जगाम यथाकालम्।

पाश्चात्यबहिराडम्बरविमोहितान्तःकरणो मङ्गलसिंहो नाम संस्थानाधीश्वरः श्रुत्वा चाङ्ग्लविद्यापरिणतमागतं साधुवरेण्यं विवेकानन्दं तस्य सन्दर्शनार्थं सचिवोत्तममन्दिरं ययौ। महाराजस्वामिनोस्तत्रत्यजनत्रासकारणमपि रसभरितं संभाषणं पश्यत्सु सर्वेषु जनेषु प्रचलितम्। तदीदृग्विधमभूत्:- महाराजः- 'स्वामिन्, मूर्तिपूजायां नैवास्ति मे विश्वासः; अहं लोहं, वृक्षं, पाषाणं वापि न पूजयामि इति।

विवेकानन्दस्तु श्रुत्वैतन्न किंचिदप्युत्का भित्तिस्थितं महाराजचित्रं ददर्श। तद्गृहीत्वा सचिववरेण्यः स्वामिनः करे निवेशयामास। तत्रस्थान् सर्वान् जनानुद्दिश्यैवमुवाच स धीमतामुत्तमः:-

'सर्वे यूयं चित्रे निष्ठीवत' इत्यादिदेश। एतदाकर्ण्य सर्वे भयचकिता-स्समजाय चित्रार्पितारम्भा इव मूका इव च व्यतिष्ठन्त। सचिवः सम्भ्रान्तो भूत्वा तथा न वक्तव्यमिति सूचयामास स्वामिने। परन्तु हस-न्मुखारविन्दः स्वामी विवेकानन्दस्तते। विस्तरेणैवं जगाद:-

किं सर्वे यूयं भयचकिताः?। इदं चित्रं केवलं पत्रमेव, तन्मलिनं कृत्वा किं महाराजं मलिनयेत। अस्मिन् चित्रे महाराजस्सशरीरो न विद्यते। युष्माकमत्र महाराजभावना वर्तते। अतो भवन्तः सर्वे चित्रं पवित्रं मन्यन्ते। 'यादृशी भावना यत्र सिद्धिर्भवति तादृशी' इति श्रुतमेव वाक्यं भवद्भिः। तथैव मूर्तिपूजापि भगवत्स्मरणमस्माकं कारयति। अतस्सर्वैस्सा क्रियते करणीया च ध्यानसाधनार्थम्। राजानमनन्तरमभिमुखीकृत्य द्विगुणीकृतमन्दहासश्चोवाच:-

'राजन्, चित्रेऽस्मिन् भवत्प्रतिबिम्बमात्रसहिते सर्वोऽप्यधिकारि-वर्गस्तव भवन्तमेव संभाव्य तन्मलिनयितुं नेच्छति। तद्वदेव सर्वे जनाः स्वेच्छानुसारं लोहे वा पाषाणे वा विग्रहे वा भगवन्तमभिपूज्य कृतार्था भवन्ति। अत्र काचिन्निन्दा न कार्या; मूर्तिपूजा चैकाग्रचित्ततां सर्वथा साधयति।' इति

अस्योपदेशस्य परिणामो महत्तरः प्रादुरभूत् महाराजे। तत्क्षण एवा-ञ्जलिं शिरसि बद्ध्वा साश्रुकण्ठस्स विवेकानन्दमेवं प्रत्यभाणीत्:- 'स्वामिन् धन्योस्मि भवद्दर्शनेन। कृतः खलुप्रायश्चित्तो मम दुरहङ्कारस्य। ममाज्ञाना-न्धकारो विद्रावितो भवतस्तेजसां किरणसहस्रैः क्षमस्व मां महापराधिनम्' इति।

अयमपि महोपदेशः कृतः स्वामिना ज्ञानमार्गप्रणेत्रा तरुणान्नुद्दिश्य स्वदर्शनार्थमागतान्:-"संस्कृतं नाम दैवीवाक्"। तस्यामेव भाषायां रत्नाकर-गर्भे रत्नावलिरिव भारतीयपुरातनसंस्कृतिर्निगूढा वर्तते। सा भाषा सर्वासां

भाषाणां मातृप्राया सर्वैस्सर्वविधानैः प्रयत्नतोऽप्यभ्यसनीया। पाश्चात्य-साहित्यमपि ज्ञानविज्ञानवृद्ध्यर्थं देशोद्धरणार्थं च सम्यगतन्द्रित मध्येतव्यम्। भारतीयैरेव भारतेतिहासः प्रकाशयितव्यः विश्वस्य सर्वेषु भागेषु भारतीय संस्कृतिप्रदीपो नेतव्यो भारतीयै राष्ट्रस्वातन्त्र्यक्रियाबद्धकङ्कणैः" इति।

ततस्स महोदयः क्रमेण भरतखण्डे बहून् देशान् गत्वा सर्वधर्मान् सम्मान्य, जातिभेदविरहितया दृष्ट्या सर्वान् जनान् प्रीतिविश्वासाभ्यां परवशीकृत्य श्रीरामकृष्णपरमहंसादधिगतं तत्वोपदेशं सत्यभृत्यः परमादरेण प्रसारयामास। आज्मीरं चाबुगिरीन्दमुद्वीक्ष्याहमदाबादनगरं गत्वा तत्रापि कानिचिदुषित्वा दिनानि पुण्यपत्तनमभिनतस्थे यत्र बालगङ्गाधरतिलकातिथिश्च कञ्चित्कालं बभूव। पश्चात् कल्याणपुरीं (बेङ्गलूरु) गत्वा श्रीमद्भिश्शेषाद्रि अय्यरादिभिः सचिवोत्तमैस्सह वेदान्तविचारान् विमृश्य महीशूरमहाराज श्रीशामराजनरेन्द्रेणापि दीर्घचर्चारम्भेषु निरतो बभूव। सत्यमेव तस्य परमं दैवतमभूत भुवनत्रयमपि स्वदेशमित्यङ्गीचकार स महानुभावः तत्व-जिज्ञासुः। तदनु दक्षिणभारतयात्रामुररीकृत्य रामेश्वरं कन्याकुमारीं च यथेच्छमुद्वीक्ष्य मद्रपुरीं न्यवर्तत।

मद्रपुर्यामेव स्वामिनो जीवितमहत्कार्यस्य प्रथमाङ्कुरः प्रक्षिप्तः। कोटिशस्तत्र नानामतीया जनास्तस्य शिष्या बभूवुस्तेनैव लब्धज्ञानोपदेशा बद्धदीक्षाश्च। दर्शनशास्त्रपारंगता भारतवर्षे नानाभागेभ्यः, श्रीमान् वि. सुब्रह्मण्यय्यरित्यादयः प्रख्यातपुरुषाः स्वामिनो दर्शनार्थं चर्चार्थं च समा-गच्छन्ति स्म केवलं मुग्धा इव। अत्रान्तरे पाश्चात्यसंस्कृतिप्रधानक्षेत्रभूते चामेरिकाखण्डे सर्वधर्मसम्मेलनं प्रचलिष्यतीति प्रकटितमभूत्। तत्र गत्वा भारतीयदिव्यसंस्कृतिप्रचारकर्म विस्तारयितुं बलवती स्पृहा समजनि। इमां विज्ञाय मद्रपुरीभक्तवृन्दमचिरेणैव कालेन धनसंग्रहं चक्रे। स्वामी श्रीविवेकानन्दः पुनरेवमचिन्तयत्:- 'ऐहिकसुखाकृष्टस्य सदामुष्मिकविमु-

स्वस्य पाश्चात्यजनस्य वेदान्तविद्योपदेशेन कथं वा प्रयोजनं भवति'। यदा यदा चेत्थमचिन्तयत् तदा तदा तत्र गमनबुद्धिरेव बलीयसी जायते स्म। कतिपयदिनानन्तरं स्वप्ने परमहंसेनाज्ञप्तः 'परदेशान् गत्वा भारतप्रतिनिधिरिव भारतीयपुरातनसंस्कृतिज्योतिः प्रकाशयिष्ये' इति निर्धारं चकार। ततोऽत्यल्पेनैव कालेन सर्वे शिष्या भक्ताश्च धनसंग्रहकार्ये निरता दिवानिशं विनाश्रममयतन्त। तदनु परमहंसपतिव्रतायाः श्री शारदादेव्या अनुज्ञामाशिषं च प्रतिगृह्य सकलैर्मित्रभक्तशिष्यवृन्दैस्सार्धं मुम्बईनगरं क्षिप्रेणैव कालेन जगाम। क्रिश्. १८९३ तमे वर्षे मे मास ३१ तमे दिने सर्वानुमतेन मुम्बईनगरे समुद्रतीरमासाद्य परदेशगमनसज्जीभूतां नावमध्याहरोहकुर्वत्सु सर्वेषु जनेषु गमनचुम्बिनं विजयघोषमभूतपूर्वम्। नौकोपरिचिरं स्थित्वा पुण्यभूमिं भारतवर्षं साश्रुकण्ठश्चोद्वीक्ष्य गुरुमूर्तिं हृदयतले सस्मार स महोदयो विवेकानन्दः।

राजहंसीव परमहंसप्रधानशिष्यहंसराजाधिष्ठिता नौः पारावारोपरि करिकरोपमवीचीचयसहस्रभेदिनी रयाज्ज्वलन्ती, धूमोद्गिरन्ती, भ्रमन्ती चित्रविचित्रतरगत्या, लङ्काद्वीपमभितो गत्वा, सिंहपुरं प्राप्य चीनाजपानित्यादिदेशान् तीर्त्वा भूगोलपश्चिमार्धं मासद्वयानन्तरं सुरक्षितं अमेरिकाखण्डं प्रपेदे। मार्गे स विरागिषु पुरस्सरः स्वामी विवेकानन्दः तत्र तत्र हिन्दूधर्मविशेषचिह्नानि देवनागरीलिपिग्रथितानि पत्राणि च दृष्ट्वा महानन्दमापेदे। उत्तरामेरिकाखण्डतीरमासाद्य ततो धूमशकटमास्थाय चिकागो महापत्तनं प्राप्तः। महाविशालं जननिबिडं, नवीनयानसंचारजनितस्तनितबधिरीकृतकर्णविवरं, गगनगामिमहापणतुङ्गाग्ररञ्जितं, हर्म्यपङ्क्तिविराजितवीथिकायुतसहितं, चिकागोनगरं दृष्ट्वा क्षणं सम्भ्रान्तो बभूव स विवेकानन्दोऽपि प्रथमदर्शनेनैव। अपरिचित परदेशे कष्टपरम्परानुभवेन ज्ञातसम्मेलनविलम्बस्य तस्य धनमपि क्रमेण क्षीणं बभूव। चिकागोनगरं हित्वा बास्टन्नित्याह्वयमपरं प्रदेशं सुलभतरजीवनोपायसम्पादनार्थं ययौ। तत्र

कस्याश्चिद्वृद्धनार्याः साहाय्येन हार्वार्ड् विश्वविद्यालयीय यवनभाषाप्राध्याप-कस्य रैट् नाम्नो महाशयस्य परिचयः संजातः। सोऽपि विवेकानन्दविवेकेन तेजसा चातीव सन्तुष्टस्तं सर्वधर्मसम्मेलनप्रतिनिधीकरणाय तदधिकारिभ्यो लिलेख पत्रं स्वामिनं च चिकागोनगरगमनोन्मुखं चक्रे। रैटमहाशयप्रदत्तं पत्रं यत्र कुत्रापि विनष्टम्। चिकागो धूमशकटस्थानमागत्य पत्रं प्रयत्नेनापि न लब्ध्वा तत्रैव कस्याश्चित्पेटिकायाश्चोपरि बहुश्रान्तः क्षुद्बाधापरिम्लानमुखारविन्दो न किंचिदपि कर्तुं विज्ञाय सुष्वाप। चिकागोनगरे भिक्षावृत्तिमधिश्रितस्य तस्य न कोऽपि किंचिद्ददौ। प्रातरुत्थाय पिपासायासपरिपीडितो रथ्यापार्श्वे निषसाद। कंचित्कालानन्तरं काचिदङ्गना लावण्यवती दयार्द्रहृदया तस्य पुरःस्थितान्मन्दिराद्बहिरागत्य सोपचारमनुयुज्य सर्वधर्मसम्मेलनप्रतिनिधिमिति तं विदित्वा स्वगृहं नीत्वा यथोचितमातिथ्यं सादरं तस्मै समर्पयामास। अचिरादेव तयोर्मैत्री गाढा सञ्जाता। तस्याः पतिः शिशवश्च तस्याप्तमित्राण्यजायन्त। सैव श्रीमतीहेल नाम्नी भाग्यवती सकलसौकर्याणि सुलभरीत्या चक्रे।

सर्वधर्मसम्मेलनं नाम महावैभवेन निर्दिष्टदिवसे यथाक्रमं समारब्धम्। अनेके प्रतिनिधयो भूगोलस्थविविधदेशेभ्यस्समागताः। तेषु भारतदेशादपि चेतरे महानुभावाः, ब्रह्मसमाज प्रतिनिधी श्री प्रतापचन्द्र-मजुंदारननगरकरौ, बौद्धधर्म प्रतिपादनार्थमाङ्गरीकधर्मपालः, जैनधर्मस्थापनार्थं गान्धीमहोदयः, ब्रह्मज्ञान समाजमादर्शयितुं चक्रवर्ती, भारतीय स्वातन्त्र्यसङ्ग्रामारम्भहेतुर्महाप्रभाविनी डाक्टर् अन्नबसन्ताम्बाख्या काचिच्छ्वेताङ्गना च समाजग्मुः। प्राप्तश्चिकाखिलधर्मसारानेते प्रतिनिधयः क्रमेण भाषणरूपेण प्रदर्शयामासुः। सम्मेलनकल्याणमण्डपे सरस्वती साक्षाज्जिह्वातलेष्वेतेषां वीणामिव वादयन्ती ददृशे साट्टहासाटोपमुखरीकृतसभाभित्तिः। तथापि विवेकानन्दमुखारविंदात् विचारपरिप्लुता, गम्भीरपदोल्लसिता, सितांशुकावृता सरस्वती सशरीरा निर्गतेव चकाशे सभामन्दिरे, श्वेतमानवेषु

घ्राणतलसमर्पिततर्जन्यङ्गुलिषु, चाभूतपूर्वस्वागतप्रदानव्याजेनोच्चैः करताडनं कुर्वत्सु। भाषणसारांशश्चेदृशोऽभूत् :-

'भारतीयसंस्कृतिः पुरातनी शाश्वती महोन्नता च वर्तते। सत्यमेव मे प्रत्यक्षं दैवम्। स्वदेशो भुवनत्रयम्। सर्वे पुरुषाः स्त्रियश्च मे भ्रातरो वा भगिन्यः। विश्वधर्मपरिशीलननिरतोऽहं सर्वधर्मावलम्बी। सर्वे धर्माश्चैकमेव भगवन्तमाराधयन्ति। स भगवान् व्याजान्तरैर्नानारूपाण्यवलम्बते। भगवद्गीतोपदेशनिदर्शनं खल्वेतत्सर्वधर्मसम्मेलनम्। परस्परासूयाहिंसाजातिभेदादयः केवलं मानवदुष्कर्मदुराचारस्वार्थसाधनहेतवः।" इत्यादि प्रस्ताव्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीशङ्कराचार्यप्रतिपादितमद्वैतसारसर्वस्वं श्रीरामकृष्णपरमहंसानुष्ठितं निरर्गलया स्फूर्त्या सभ्यानां पण्डितानामुद्दामविदुषां पुरतस्समावर्जयत् धन्वन्तरिरिव सुधामयं कुम्भं सुधास्वादनातुराणां सुराणां पुरः पुरा। तन्माधुर्यं भाषणमयपनतुमूनं कर्णपुटैर्निपीय स्वर्गीयानन्दमविन्दत सभासदस्सवर्गः। अनेन भाषणेनैव स्वामिनः कीर्तिनामनी अमेरिकाखण्डीयसमस्तभागानपि व्यानशातेऽचिरेणैव कालेन। पत्रिकासु प्रधानलेखनानि ददृशिरे स्वामिनो चित्रसहितानि। क्रमेण तत्र तत्र भाषणानि समुज्ज्वलानि प्रतिदिनं विस्तृतान्यभवन्। येन केनापि व्याजेन तद्भाषणश्रवणार्थमागच्छन्ति स्म जनाश्शतशस्सहस्रशः। भारतवर्षे क्रैस्तमतीयैस्समारब्धां परिवर्तनक्रियां विना भीत्या खण्डयामास। विस्पष्टया वाण्या अमेरिकाखण्डीयश्वेतजनानां धनमदान्धतामनाशिरत्। भारतीयप्राचीनसंस्कृतिज्ञानं तेषामुपदिदेशाहर्निशं सन्माननस्स महोदयो परदेशेऽपि स्वदेशकीर्तिं विस्तारयितुम्। दृष्ट्वा तत्र श्वेतजनानां धनबाहुल्यं सस्मार स साश्रुकण्ठः स्वदेशीयजनानां दारिद्र्यदशाम्। करुणारसार्द्रपत्राणि भारतवर्षशिष्यान् प्रति प्रत्यहं प्रेषयति स्म हृदयान्तरालवेदनां सोढुमप्रभुः। "भारतदेशोद्धारक्रिया खलु भारतीयैरेव मातृभक्तिनिरतैस्सदा कर्तव्या यदि भारतवर्षमपि प्रपञ्चराष्ट्रमण्डले गण्यस्थानं नेतव्यम्। इत्यादि पत्रमुखेन

स्वाभिप्रायं विशदीचकार स महात्मा स्पष्टवाक्येषु। एकैकमपि पत्रं गहन-विषयविमर्शात्मकं च स्वानुभवविवरणशीलं च बभूव। बहुसहस्रपत्राणि विलिखितानि तेनातन्द्रितक्रियाकरणपटुना महामेधाविना स्वामिना विवेकानन्देन। तानि सर्वाण्यद्यापि पुस्तकरूपेण प्रकटीकृतानि वर्तन्ते।

स्वामी विवेकानन्द अमेरिकाखण्डे पण्डितोत्तमान् वेदान्तविशारदान् महाप्रभावशालिनश्च राबर्ट् इङ्गर्सोलित्यादीनपि दृष्ट्वा तैस्सह लीलया कटुतरविषयचर्चानिरतो भूत्वा तेषामप्यादरणीयो न केवलं स्वयमभवत परन्तु भारतवर्षमपि पूजनीयस्थानं निनाय। तदा पाश्चात्यदेशेषु वर्णविद्वेषो नाम करालस्वरूपं धृत्वा प्रलयताण्डवमिव कुर्वन्नासीत्। श्वेतमानवास्सर्वे नीग्रोजनान् नीलवर्णान् यत्र यत्र ददृशुस्तत्र तत्रैव तान् रथ्यास्वेव मुक्तप्राणान् रज्जुभिरेव कुर्वन्तो बभूवुः। स्वामिनमपि ते नीग्रोजनोऽयमित्यनेके श्वेतजना दुःखपरम्पराभिर्हिंसयामासुः। तथापि क्षमागुणेन सहितो नीग्रोजनैरेव मिलित्वा प्रेम्णा तेषां कष्टनिवारणार्थमयतत। अनेकवारं स्वोपन्यासेषु वेदान्ततत्त्वनिरूपणेन सह सामाजिकनैर्मल्यमुद्दिश्यापि विशदीचकार स धर्मात्मा। क्रैस्तमतीयाः साधवः केचन तस्य महानुभावस्य जन्तुषु समदर्शित्वं सहिष्णुतां, क्षमाप्रेमसौहार्दादिगुणगणमुद्वीक्ष्य तं पुनरागतं क्रिस्तप्रभुमूचुः। क्रमेण डाक्टर् लूयि जेन्स् महोदयस्याभ्यर्थनानुसारं वेदान्तोपदेशार्थं वर्गानुदघाटयत्। तत्र शिष्याः सहस्रशस्समागत्य स्वामिनो मुखारविन्दान्निस्सृतं विवेकमकरन्दं भ्रमरा इव सानन्दं पपुः। अनेकाः स्त्रियो बहवः पुरुषाश्च पाश्चत्या मन्त्रमुग्धा इव श्रीविवेकानन्दपरमानन्दशिष्या भूत्वा स्वनामानि परित्यज्य, अभयानन्द, कृपानन्देत्यादि नूतनाङ्कितान्यानन्दान्तानि संगृह्य ब्रह्मानन्दमेव लेभिरे स्वामिनश्च बभूवुः। जगद्गुरुशिष्यवर्ग इव तस्यापि भक्तवर्गस्स्वीकृतसन्यासः स्त्रीपुमानित्यभेदेन ववृधे दिने दिने। इत्थमखण्डममेरिकाखण्डमपि परिवर्त्य कोटिशः शिष्यान् लब्ध्वा, समेत्य परां कोटिमानन्दस्य, तेषु निविष्टोपदेशक्रियाभारश्च भारतीयधर्मसंस्कृति-

ज्योतिः यूरोप्खण्डेऽपि प्रकाशयितुं प्रथममिङ्ग्लेण्डद्वीपमगच्छत् ।

गच्छन् मार्गे जगत्प्रख्यातकलासौन्दर्यकेन्द्रं प्यारिस्नगरं दृष्ट्वा दृष्टिसन्तुष्टिमवाप्य, स्वागमनं प्रतीक्षमाणशिष्यवृन्दाध्युषितमिंग्लेण्डद्वीपं प्राप । मिस्. मार्गरेट् नोबेल्, मिस् मुल्लरित्यादिभिः शिष्याभिर्दत्तस्वागतो भारतीयसंस्कृतिवेदान्तधर्मप्रचारकार्यमारभत यथाक्रमम् । मासत्रयानन्तरं, पुनरमेरिकाखण्डेऽपूर्णं कार्यं पूरयितुं गत्वा 'न्यूयार्क् वेदान्तसङ्घं' संस्थाप्य क्रि. श. १८९६ तमे वत्सरे एप्रिल् मासि ब्रिटिष् द्वीपं प्रत्याजगाम । ततो महामहिमानं भारतीयसंस्कृतिप्रद्योतनार्थं समर्पितजीवनसर्वस्वं, संस्कृतभाषानिष्णातं, महर्षिसदृशं, माक्स्मुल्लर् महाशयं सन्दृश्य परमानन्दमविन्दत विवेकानन्दः । अत्रान्तरे निरन्तरपरिश्रमेण जातायामस्य तस्य महोदयस्य शरीरानारोग्यमभिजातम् । अपि च भारतजननीविरहसंतप्तः पुनस्तदीक्षणकातरस्तस्मिन्नेव वत्सरे दिसम्बरमासि १६ दिने प्रस्थितो भारतवर्षं प्रति ।

पुनरागतं स्वामिनं जयशालिनं सर्वे जना लक्षशः कोटिशश्च समागत्य स्वागतं ददुस्तस्मै चानन्दाश्रुपरिप्लुतलोचनाः । कृतस्वागतश्चाभिनन्द्य शिरःकम्पनेन तेषामुत्साहं, ताननन्द्रितकार्यकरणाय सदा प्रेरयामास । तस्योपदेशसारांशश्चेदृशो वर्तते :-

'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । सर्वजन्तूनां हृदयान्तराले भगवान् सर्वशरण्यो निवसति । तेन विना तृणमपि न चलति । धर्मा भिन्ना अपि सर्वेषां धर्माणां सत्यमेवाधारस्तम्भः । सत्यं परित्यज्य न कोऽपि मानवो वृद्धिमेति । मानव एव स्वाधःपतनाय हेतुर्भवति । मूर्खास्ते नाम ये जातिमताचारादिबहिराडम्बरदत्तप्राधान्या न जानन्ति हृदयान्तर्निवासिनं भगवन्तम् । सर्वेषु जन्तुषु भेदाभावेन भ्रातृभावो निधेयः । परस्परप्रेम वर्धनीयं सर्वथा । वर्णजातिविद्वेषो दूरीकरणीयः सदा सद्भिर्मतिमिच्छद्भिः । सन्तोषजनन-

मेवेश्वरपूजनम् ।'

तदनु कलकत्तानगरं गत्वा तत्र चालंवपाराख्यायां रथ्यायां श्रीराम-कृष्णपरमहंसाश्रमे गुरूपदेशविस्तारक्रियानिमग्नोऽभूत् । बहवो जनास्तत्रागत्य विविधविषयजिज्ञासवोऽभवन् । क्रि. श. १८९७ तमे वत्सरे मे मासि सर्वानाहूय भक्तान् शिष्यान् च दीनजनसेवार्थमज्ञाननिवारणर्थं मानवसमूहदुःखशमनार्थं, परमहंसगुरुरामकृष्णप्रीत्यर्थं च श्रीरामकृष्णाश्रमं स्थापयामास । अद्यापि चाश्रमस्य कीर्त्तिर्न केवलं भरतवर्षे किन्तु सर्वस्मिन्नपि जगति प्रख्याता वर्धते । तस्य शाखाश्चोत्साहशालिभिः शिष्यैः प्रधानप्रमुखनगरेषूद्घाटिता बभूवुरविलम्बेनैव । अमेरिकादागतां श्रीमतीमार्गरेट्नोवेल्नाम्नीं रमणीं शिष्यामिव स्वीकृत्य भगिनी निवेदितेति तामाहूय भारतीयकन्याजनरक्षणपोषणशिक्षणादिक्रियासु नियोजयामास ।

इत्थमेव स्वामी विवेकानन्दो विरजानन्दं प्रकाशानन्दं च रामकृष्णाश्रमस्थापनरामकृष्णोपदेशप्रचारकार्ये नियुज्य स्वकीयासमचित्तस्य, भाषणसंग्रहीतुः, श्रीमतो गुड्विन् महाशयस्य मरणवार्ताश्रवणजनितदुःखशमनार्थं तथैव प्रबुद्धभारतपत्रिकासम्पादकस्य राजमय्यरस्य च, काश्मीरवासं स्वीकृत्य पुनः पाश्चात्यदेशयात्रां तस्मिन्नेव वत्सरे जुलै मासि स्वीचकार । वर्षमेकममेरिकाखण्डे कतिपयमासानिंग्लेण्डप्रमुखनगर्यां लण्डन् नाम्न्यामुषित्वा, प्यारिस् पत्तने प्रचलिते धार्मिकेतिहाससम्मेलनाविवेशनं जगाम स स्वामी । तत्रापि बहूनि भाषणानि चक्रे मित्रचक्रं च सम्पाद्याविष्कृतदेशभक्तिः क्रि. श. १९०० तमे वर्षे डिसम्बर् मासि नवमे दिने भारतवर्षं प्रत्यागतः।

क्रमेण गुरुकार्यनिरतस्य तस्य देहारोग्यं बलं च क्षीणदशामवापतुस्तथापि मानसिकोत्साहस्तु द्विगुणतरमभिववृधे । आश्रमान्तःकलहं समीकृत्य विविधविधैश्छिद्रीभूतं तं पुनर्व्यवस्थापयामास ।

क्रि. श. १९०२ तमे वत्सरे जुलै मासि चतुर्थे दिने स्वामी

विवेकानन्दश्चोत्थायोषःकाले निर्वर्तितप्रातर्विधिर्देवमन्दिराभ्यन्तरं गत्वा ज्ञातस्वमरण इव ध्यानासक्तो बभूव कञ्चित्कालम्। ध्यानानन्तरं जगन्मातुः कालिकादेव्याः स्तवं मधुरेणैव स्वरेण जगौ। श्रुत्वा गीतमाश्रमवासिनः सर्वे हृष्टाः पुलकिताश्चासन्। अनन्तरं देदीप्यमानवदनारविन्दो विवेकानन्दो बहिरागत्य चेतस्ततः प्रचलन् किञ्चिदस्पष्टालापं कुर्वन्नासीत् "कालक्रमेण बहवो विवेकानन्दाः सञ्जायन्ते" इति प्रत्युद्गतां वाणीं तन्मुखारविन्दान्निशम्य तत्रत्याः शिष्याश्चकिता बभूवुः। भोजनानन्तरं रसभरितरीत्या व्याकरणमुपदिदेश शिष्येभ्यः। सायंकाले प्रेमानन्दस्वामिना सह बहिस्संचर्य प्रत्यागत्य वेदमहापाठशालामारब्धुं तमाज्ञापयामास। रात्रावन्तर्मुखो भूत्वा प्रक्रान्तरीत्या मातृपादारविन्दमविन्दत निमेषेणैव कालेन पश्यत्सु शिष्यवृन्देषु चकितेषु सत्सु वैद्यवृन्देषु। यथाविधि तस्य कलेवरस्य चरमसंस्कारान् सर्वे शिष्याः समक्तयुन्मेषं चक्रुः।

अल्पायुरप्यनल्पतेजोनिधिः स्वामी विवेकानन्दश्चेत्थमस्तं गतोऽपि कीर्तिशेषो जीवन्निवाद्यापि भासते। भारतीयसंस्कृतिं पुनस्सञ्जीव्य प्रपञ्चराष्ट्रमण्डले भरतखण्डगौरवमुन्नतीकृत्य गुरुपरमहंसश्रीरामकृष्णसेवामन्याहशरीत्या कृत्वा चाद्वैतधर्मामृतमुत्सृज्य देशविदेशेषु, आचन्द्रार्कं चिरस्थायिनीं कीर्तिं लब्ध्वा नामावशेषो विजयते ननु स्वामी श्रीविवेकानन्दः। श्रूयते खल्वद्यापि तस्य वीरवाणी यथा प्रचोदिताश्चानेके देशभक्ता भारतोद्धारक्रियानिमग्ना भारतीयदिव्यसंस्कृतिज्योतिःप्रचारकार्यनिरता विद्यन्ते।